

XORAZM DURADGORLIGI VA KEMASOZLIGI AMALIY HUNARMANDCHILIK MADANIYATI

Atadjanova Dilnoza Amonboyevna,
Urganch innovatsion universiteti
"Tarix" kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola Xorazm vohasining duradgorlik va kemasozlik an'analari, shuningdek, yog'ochga ishlov berish madaniyati bilan bog'liq tarixiy va amaliy tajribalarni o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda vohaning tabiiy-geografik sharoiti, Amudaryo havzasidagi kemachilik an'analari, mahalliy hunarmandlarning texnik va estetik mahorati hamda Islom dini va xorijiy madaniy ta'sirlarning duradgorlik san'atiga ta'siri tahlil qilingan. Maqola Xorazm hunarmandchiligining moddiy va madaniy meros sifatidagi ahamiyatini, uning mintaqaviy va tarixiy kontekstini yoritadi.

Kalit so'zlar: Xorazm, duradgorlik, kemasozlik, Amudaryo, hunarmandchilik, yog'och o'ymakorligi, madaniy meros, me'moriy bezak.

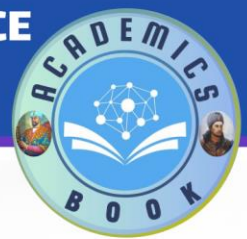
Annotation. This article is devoted to the study of Khorezm's carpentry and shipbuilding traditions, as well as the historical and practical experiences related to woodcraft culture. The research analyzes the region's natural-geographical conditions, shipbuilding traditions along the Amu Darya, the technical and aesthetic skills of local craftsmen, and the influence of Islam and foreign cultural impacts on carpentry art. The article highlights the significance of Khorezm craftsmanship as tangible and intangible cultural heritage, reflecting its regional and historical context.

Keywords: Khorezm, carpentry, shipbuilding, Amu Darya, craftsmanship, wood carving, cultural heritage, architectural decoration.

Xorazm vohasining moddiy madaniyatida yog'ochning amaliy ishlatilishi nafaqat uy-ro'zg'or buyumlarini tayyorlash, balki daryo va ko'l transport vositalarini ishlab chiqarish bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Amudaryoning rivojlangan suv tizimi va vohaning geografik xususiyatlari kemasozlikning shakllanishiga asos bo'lgan. Mazkur jarayon mahalliy aholining mehnat faoliyatida muhim soha sifatida o'rin egallagan, shu bilan birga duradgorlik san'ati va amaliy hunarmandchilik tajribasining boy manbai sifatida namoyon bo'lgan.

Xorazm vohasining moddiy madaniyatida yog'ochni amaliy maqsadlarda ishlatish nafaqat turli xo'jalik buyumlarini ishlab chiqarish, balki suv transport vositalarini tayyorlashda ham keng qo'llanilgan. Daryo va ko'l tizimlarining rivojlanganligi, shuningdek, vohaning Amudaryo bilan bevosita bog'langan tabiiy-geografik xususiyatlari ushbu jarayonning tezlashishiga turtki bo'lgan. Ayniqsa, Amudaryoda harakatlanish va yuk tashish zaruriyati kemasozlik hamda qayiq yasash an'alarini shakllantirib, mahalliy aholi mehnatining muhim sohalaridan biriga aylantirgan.

Amudaryo havzasida kemalar va qayiqlar yasashda asosan mahalliy o'simlik turlaridan, xususan, tol va gujum daraxti yog'ochidan keng foydalanilgan. Toldan yasalgan kemalar ularning yuk sig'imiga qarab 20 dan 40 tonnagacha bo'lgan yukni manzilga yetkazish imkonini bergan. Shu bilan birga, bunday qayiqlar nisbatan yengil konstruksiyaga ega bo'lib, suv yuzasida pastroq harakat qilgan va tezligi ham yuqori bo'lmagan. Keyinchalik, Sibirdan sifatli archa yog'ochining olib kelinishi Amudaryo kemasozligida texnologik yangilanishlarni yuzaga keltirib, transport vositalarining mustahkamligi va ekspluatatsion xususiyatlarini sezilarli darajada oshirdi[1, 102].

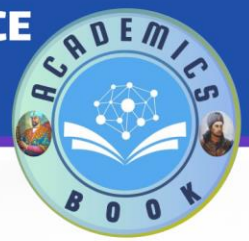
G. Danilevskiy ma'lumotlariga ko'ra, Xiva xonligi hududida baqaterak va mirzaterak daraxtlari o'sgan bo'lib, ulardan mirzaterak turi eng keng tarqalgan. Terak daraxtining tabiatda ko'p uchrashi va yog'ochining mustahkamligi uni qurilishda – xususan, uy va omborxonalarning shiftlari hamda devor sinchlarini tayyorlashda keng qo'llashga imkon bergan. Shuningdek, Xorazm vohasida qayiqlar yasashda ham terak yog'ochi faol ishlatilgan[3, 125]. Ushbu holat terak daraxtining mintaqaning xo'jalik faoliyatidagi muhim o'rnini hamda Xorazm duradgorlik an'analari rivojida uning amaliy ahamiyatini yaqqol ko'rsatadi.

Xorazm vohasida qadimdan hunarmandchilikning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida duradgorlik san'ati rivojlanib, bu soha mahalliy tabiiy sharoit, xomashyo resurslari va aholining xo'jalik turmushi bilan bevosita bog'liq holda shakllangan. Amudaryo havzasi bo'ylab yog'ochga ishlov berish, qurilish va kemasozlik faoliyati mintaqaning iqtisodiy hayotida markaziy o'rin egallagan. Ayniqsa, Xiva shahri va uning atrofi duradgorlikning rivojlangan markazi sifatida tanilgan bo'lib, bu hududdagi ustaxonalar o'z davrining texnik yutuqlari, badiiy didi va amaliy tajribasini mujassam etgan.

Duradgorlikning rivojlanishi nafaqat ichki xo'jalik ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilgan, balki savdo-sotiq, transport va xalqaro iqtisodiy aloqalarning kengayishida ham muhim rol o'ynagan. Xususan, yog'ochdan qayiq va kemalar yasash an'anasi Xorazmda qadimdan mavjud bo'lib, bu jarayon vohaning daryo transport tizimi va tashqi savdo tarmoqlarida alohida o'rin tutgan.

Shu nuqtai nazardan, Xiva shahrida faoliyat yuritgan duradgor ustalarining kemasozlikdagi mahorati mintaqaviy miqyosda e'tirof etilgan. Buxoro ustalari tomonidan yasalgan qayiq'larga nisbatan Xivalik ustalar tayyorlagan kemalar mustahkamligi, suvda suzish barqarorligi va tashqi savdoda talabgirliigi bilan ajralib turgan. Yog'ochni quritish, qayta ishlash hamda suvga chidamli shaklda birlashtirish kabi texnik amaliyotlar bu hunarning rivojlangan darajasini ko'rsatadi. Y.

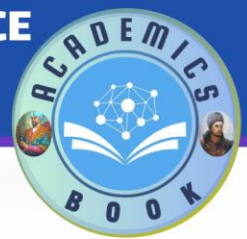
Karimovning tadqiqotlari Xorazm ustalarining texnologik yondashuvini chuqur tahlil qilib, ularning mehnat faoliyati nafaqat amaliy-texnik, balki ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ham ahamiyatga ega ekanligini asoslab beradi. Natijada, Xorazm vohasidagi kemasozlik san'ati va duradgorlik an'analari o'z davrining ilg'or mehnat madaniyatini ifodalaydigan, mintaqaning iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq tarixiy hodisa sifatida namoyon bo'lgan[1;2]. Ushbu holat Xorazm aholisi yog'och materiallarini qayta ishlashda yuqori darajadagi amaliy bilim va tajribaga ega ekanligini ko'rsatadi. Kemasozlik va qayiq yasashda qo'llanilgan yog'och ishlov berish usullari, bezak elementlari va texnik yechimlar esa vohadagi duradgorlik san'atining shakllanishi va rivojlanishiga asos bo'lgan. Shu nuqtai nazardan, Amudaryo kemachiligi Xorazmda yog'ochga ishlov berish madaniyatining amaliy ifodasi sifatida qaraladi. U o'z davrida nafaqat xo'jalik, balki badiiy-estetik tafakkurini aks ettirgan va keyingi davr duradgorlik maktablari hamda me'moriy bezak san'ati rivojiga zamin yaratgan.

Vohada hunarmandchilik va uning tarmoqlaridan biri bo'lgan duradgorlikda vaqt o'tishi bilan ma'lum mezon va qoidalar shakllangan. Islom dini kirib kelishi bilan duradgorlik va yog'och o'ymakorligida ham transformatsiya jarayoni kuzatilgan. Duradgorlikda me'yorlar majburiy musulmon diniy axloqi talablariga binoan shakllangan xususiyatlarni o'zida aks ettirmasligi mumkin emas edi. Avvalo, bu inson yoki boshqa jonli mavjudotlarning tasvirini chizish taqiqlanishini bildirgan; shuningdek, yog'och o'ymakorlik yozuvlarida faqat Qur'on va uning talqinlari iqtibos qilinishi yoki ish bajarilgan davrning hukmdori nomi keltirilishi mumkin edi. Shu sababli, usta-o'ymakor tomonidan imzolangan me'moriy detallar eng noyob hisoblanib, ularning soni juda kam bo'lgan. Usta tayyorlangan yuzaga o'ymakorlik naqshini belgilashda chegaralovchi qirralar va chuqurchalarning o'lchamlarini ko'rsatgan. Shogird esa qora bo'yoq, o'lchov va chizgichlar yordamida, asosan ramka yoki ustunlarni tasniflash uchun to'g'ri chiziqlarni chizgan; bu jarayonda kalam (tozalangan qamish) bilan cho'tka ham ishlatilgan[4, 7].

Shu sababli, usta-o'ymakor tomonidan imzolangan me'moriy detallar eng noyob hisoblanib, ularning soni juda kam bo'lgan. Usta tayyorlangan yuzaga o'ymakorlik naqshini belgilashda chegaralovchi qirralar va chuqurchalarning o'lchamlarini ko'rsatgan. Shogird esa qora bo'yoq, o'lchov va chizgichlar yordamida asosan ramka yoki ustunlarni tasniflash uchun to'g'ri chiziqlarni chizgan; bu jarayonda qalam (tozalangan qamish) bilan cho'tka ishlatilgan.

O'rta asrlarga oid miniatyuralarda ikki tabaqali, sernaqsh eshiklar tasvirlangan bo'lib, ularning yuqori qismida arab yozuvlari mavjudligi XI-XII asrlarda eshik

bezagida yozuvlardan keng foydalanilganini ko'rsatadi[5, 85]. XVIII–XX asr boshlarida esa eshiklarda yozuv va naqsh ishlatish an'anasi davom etgan.

M.V.Sazonova ma'lumotlariga ko'ra, kemachilik an'analari Xorazm hududida otadan bolaga o'tgan kasbiy meros sifatida shakllangan. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, kema qurilishida 360 ta yog'och qism birlashtirilgan bo'lib, ushbu miqdor tsex nizomida qat'iy saqlanishi belgilangan. Kema konstruksiyasida qoratal kabi mahalliy materiallardan keng foydalanilgan, shuningdek, kema qismlari va ularning nomlari, kema shakli, unga berilgan estetik did va bezak elementlari alohida e'tiborga loyiqdir. Sazonova ta'kidlaganidek, bu estetik va dekorativ pardoqlashlar nafaqat amaliy funksiyani bajarib, balki qadimiy diniy va madaniy qarashlarni ham aks ettirgan[6, 78–90].

Xorazm vohasining duradgorlik an'analari kontekstida kema qurilishidagi detallarning bezak va pardoqlash elementlari mahalliy hunarmandchilik hamda yog'och ishlov berish madaniyati bilan bevosita uyg'unlashganini ko'rsatadi. Ayniqsa, kema qismlaridagi murakkab bog'lamlar va o'ziga xos shakllar duradgorlikda ishlatilgan geometrik va ornamentik naqshlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular nafaqat texnik, balki estetik va ramziy funksiyalarni ham bajaradi. Shu tarzda, Xorazmning qadimiy kemachilik an'analari duradgorlik san'ati bilan uyg'unlashib, hududning moddiy va madaniy merosining ajralmas qismi sifatida namoyon bo'ladi.

XVII asrda feodal urushlar va Eronning Xivaga yurishlari Xorazm arxitekturasini va hunarmandchiligiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Ko'plab ustalar Hindistonga ko'chib ketgan bo'lsa-da, XVII asr oxiriga kelib me'morchilik va amaliy san'at qayta rivojlanishga kirishdi. Xalq me'morchiligida ichki hovlilar, hovuzli ayvonlar va sinchli imoratlar qurilishi kengaygan. XVIII–XIX asrlarda esa binolar, ayniqsa, ichki qismlari yog'och o'ymakorligi, ganch, tosh va koshin bilan bezatilgan[7, 8].

Bu davrda Xiva xonligida usto hunarmandlarining birlashmalari – tsexlar tashkil etilgan bo'lib, ular uchun alohida "Nizom"lar qabul qilingan. Ustaxonalarda qat'iy tartib o'rnatilib, ustalarning ish faoliyati nazorat qilinadigan tizim yaratildi[8, 62–65].

XIX asr oxirida Xiva xonligi Rossiya mustamlakasi bo'lganiga qaramay, yog'ochga ishlov berish sohasi faoliyatini davom ettirdi. XX asr boshlarida shaharda 51 ta yog'ochni qayta ishlash ustaxonasi, 50 ta duradgorlik korxonasi (115 ishchi bilan), 8 ta taroqchilik ustaxonalari (18 hunarmand), 22 ta xarrotlik (25 hunarmand) va 12 ta elakchilik ustaxonalari (34 usta) faoliyat yuritganligi qayd etilgan[9, 71].

T.A. Jankoning XX asrning 50-yillariga oid ma'lumotlariga ko'ra, Qoraqalpog'istonda mahalliy sanoat artellarida, xususan Chimboyda o'tovlar va

aravalar ishlab chiqarilgan, shuningdek, qayiqlar tayyorlanadigan artellar ham faoliyat ko'rsatgan. Uning qayd etishicha, Kegeyli tumanidagi bir kolxoz ustasi qishloq xo'jaligi asboblari va uy-ro'zg'or buyumlarini tayyorlash bo'yicha turli buyurtmalarni bajargan: deraza romlari va eshiklar yasash, yog'och sandiqlar tayyorlash, arava, omoch va qayiqlarni ta'mirlash, shuningdek, dutor yasash bilan shug'ullangan. Olimning yozishicha, boshqa bir usta yog'ochdan o'yilgan egarlar va ba'zi musiqa asboblari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan[10, 190-208].

Qoraqalpoq xalqi duradgorlik an'alarini saqlab, yog'och o'ymakorligi namunalari orqali boy hunarmandchilik merosini yaratgan. Ushbu meros Xiva duradgorlik maktabi bilan tarixiy va madaniy bog'liq bo'lib, ikki hudud o'rtasida hunarmandlik tajribasining almashinuvi va umumiy meros shakllanishini ko'rsatadi.

1883–1884 yillarda Xiva xonligi hududiga nemis mennonitlari kelib o'rnatilgan. Ular xon nazariga tushib, o'zlari bilan olib kelgan duradgorlik an'alarini namoyon qilgan. Xususan, Nurillaboy saroyi qurilishida ilgari mahalliy ustalarga noma'lum bo'lgan parket pollar ishlatilgan. O'n to'rtta usta Nurillaboy saroyida parket polni yasashgan. Petro-Aleksandrovskdan keltirilgan pardozi laka va quruq yog'och yordamida ishlar besh oyda yakunlangan[11].

Xivada duradgorlik kasbi uzoq tarix davomida shakllanib, turli madaniy va texnologik ta'sirlar natijasida rivojlangan. Shahar hunarmandchiligi an'anaviy uslublarga tayangan holda yangi texnikalarni va ishlov berish metodlarini o'zlashtirish orqali yanada boyigan. Xususan, nemis mennonitlari olib kelgan duradgorlik an'alarini mahalliy ustalarning mahoratini kengaytirib, murakkab va nafis bezaklar yaratish imkonini bergan. Xiva ustalari ushbu yangiliklarni amaliyotga tatbiq etib, murakkab me'moriy va interyer elementlarida yuqori malaka va ijodiy tafakkurni namoyon qilgan. Bu jarayon kasb rivojining moddiy va ma'naviy jihatlarini boyitib, duradgorlik maktabining shakllanishi va hunarmandlar o'rtasida bilim almashinuvi imkoniyatlarini ta'minlagan. Shu tariqa, Xiva duradgorligi nafaqat mahalliy, balki mintaqaviy miqyosda o'zining yetuk maktabi, alohida uslublari va boy madaniy merosi bilan ajralib turadigan darajaga yetgan.

Yuqorida ko'rib chiqilgan amsala hamda tahlillardan kelib chiqib quyidagi natijalar va xulosalarni olishimiz mumkin:

– Xorazm vohasida duradgorlik va kemasozlik an'alarini uzoq tarix davomida shakllangan bo'lib, ularni mahalliy tabiiy sharoit, xomashyo resurslari va ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar bilan izohlash mumkin;

– Amudaryo havzasida kemalar va qayiqalar yasashda tol, gujum va terak yog‘ochidan keng foydalanilgan, keyinchalik archa yog‘ochi texnologik yangiliklar kiritishda ahamiyatli bo‘lgan;

– Duradgorlikda o‘ymakorlik naqshlari va me‘moriy detallar nafaqat texnik, balki estetik va ramziy funksiyalarni bajarib, Islom dini va mahalliy madaniy qadriyatlarni aks ettirgan;

– Xiva va Qoraqalpog‘iston hududlarida duradgorlik maktablari va hunarmandlar usto-shogird tizimi orqali bilim almashinuvi va mahoratni rivojlantirgan;

– Nems mennonitlarining Xivaga olib kelgan duradgorlik an‘analari mahalliy ustalarning mahoratini kengaytirib, murakkab me‘moriy va interyer elementlarini yaratishga imkon bergan;

– Natijada Xorazm duradgorligi va kemasozligi mintaqaviy va tarixiy kontekstda o‘zining yetuk maktabi, alohida uslublari va boy madaniy merosi bilan ajralib turgan.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxati:

1. Каримов Я. Марказий Осиё коммуникация тизимида сув йўлларининг тутган ўрни (қадимги давр ва ўрта асрлар, Амударё ва Сирдарё мисолида). – Бухоро: “Sadriiddin Salim Buxoriy” Durдона, 2021.
2. Karimov Y.A. Xorazmda suv yo‘llari, kemachilik va kemasozlik tarixi. – Urganch: Khwarezm publication, 2025.
3. Данилевский Г. Описание Хивинского ханства // Записки русского географического общества, книга V. – СПб, 1851.
4. Бачинский Н.М. Резное дерево в архитектуре Средней Азии. М., 1947.
5. Нозилов Д.А. Марказий Осиё меъморчилигида интерьер. – Тошкент: «Фан», 2005.
6. Сазонова М.В. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. – Л., 1978.
7. Ahmedov M.B. Yog‘och o‘ymakorligi. – T., 2006.
8. Шамансурова А. Интересные материалы о ремесленных организациях в Хиве XIX века // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1965. – № 10.
9. Абдурасулов А. Хива (тарихий-этнографик очерклар). – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
10. Жданко Т.А. Работы Каракалпакского этнографического отряда в 1956 году // МХ.. Вып. I. – М., 1959.
11. Бекмухаммад У. Хоразмда яшаган немислар: Тарихий рисола. – Урганч: Хоразм нашриёти, 2019. – 44 б.

